

Dîvânu Lugâti't-Türk'te /t/ Sesi ile Başlayan Sözcüklerin Çağdaş Uygur Türkçesi ve Batı Türkçesindeki İstatistiği*

Mehmet Köyyar | ORCID: 0000-0003-4212-7475 | mehmetkoyyar@gmail.com |

Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Türkiye.

ROR ID: <https://ror.org/01m59r132>

Özet

Çalışmanın temel amacı, *Dîvânu Lugâti't-Türk'te /t/ sesi ile başlayan sözcüklerin Çağdaş Uygur Türkçesi ve Batı Türkçesi söz varlığında ne oranda yer aldığını sayısal verilerle tespit etmektir. Türk dili karşılaştırmalarında kullanılabilecek pek çok eser bulunmakla birlikte *Dîvânu Lugâti't-Türk* bu eserler arasında en yetkin kaynaklardan biridir. Bu nedenle, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün söz varlığının Türk dilinin Çağdaş Uygur Türkçesini ve Batı Türkçesini ne ölçüde temsil ettiği sorusu çalışmada ele alınmıştır. Orta Asya edebî lehçesinin kökeni Uygurcaya dayanmaktadır. Hakaniye Türkçesinin Doğu Türkistan'ın belli başlı kentlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Aynı dönemin eseri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile Çağdaş Uygur Türkçesi, kaynak bakımından örtüşmektedir. Bu nitelikteki bir eserin Çağdaş Uygur Türkçesi ve Batı Türkçesi söz varlığı ile karşılaştırılması, lehçe tasnifi ve sözlükçülük çalışmaları açısından önem taşımaktadır. Çalışma; ses bilgisi, anlam bilgisi ve yapı bilgisi olmak üzere üç ana inceleme başlığından oluşmaktadır. Her aşamadaki bulgular yüzdelik oranlarla belirlenmiş ve sonuç bölümünde değerlendirilmiştir. Bu çalışmayla, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün söz varlığının Doğu Türkçesi ve Batı Türkçesinin edebî yazı diline istatistiksel olarak ne oranda kaynaklık ettiği, /t-/ sesi ölçeğinde ortaya konmuştur.*

Anahtar kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, /t-/ Sesi, Çağdaş Uygur Türkçesi, Doğu Türkçesi, Batı Türkçesi

Atıf Bilgisi

Köyyar, M. (2026). *Dîvânu Lugâti't-Türk'te /t/ Sesi ile Başlayan Sözcüklerin Çağdaş Uygur Türkçesi ve Batı Türkçesindeki İstatistiği*. *Uluslararası Filoloji Bengü*, 6(1), 86-106.

<https://doi.org/10.62605/ufb.1898238>

Geliş Tarihi	26.02.2026
Kabul Tarihi	19.04.2026
Yayın Tarihi	31.05.2026
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı – intihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için bir fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı ve Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Etik Beyan	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Dizinleme Bilgisi	ERIH PLUS, MLA, ProQuest Ulrich's Periodicals Directory, EBSCO - Central & Eastern European Academic Source (CEEAS), Linguistic Bibliography, DOAJ: Directory of Open Access Journals.

* Bu makale Mehmet Köyyar (2004). *Dîvânu Lugâti't-Türk'te /t/ Sesi ile Başlayan Sözcüklerin Yeni Uygur Türkçesine Yansımaları* adlı basılmamış yüksek lisans tezinden genişletilerek hazırlanmıştır. İlgili yazı *Dîvânu Lugâti't-Türk'te /t/ sesi ile başlayan sözcüklerin Çağdaş Uygur Türkçesi ile Batı Türkçesine yansımaları*. *BİLSEL Yayınları*. 95-105. ISBN:978-625-8531-14-5. IACARİS Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Kongresi: *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten İlhamla Modern Bilimin Ufukları*. Kongresinde 2026, 17-18 Ocak tarihinde bildiri olarak sunulmuştur. <https://www.acariskongreleri.com/wp-content/uploads/Kasgarli-Mahmut-Kongre-Kitabi.pdf>.

The Statistics of Words Beginning with The /t/ Sound in Dîvânu Lugâti't-Türk in Contemporary Uyghur Turkish and Western Turkish

Mehmet Köyyar | ORCID: 0000-0003-4212-7475 | mehmetkoyyar@gmail.com |
Akdeniz University, Antalya, Türkiye.
ROR ID: <https://ror.org/01m59r132>

Abstract

The primary aim of this study is to determine, through quantitative data, the extent to which words beginning with the /t/ sound in *Dîwân Lughât al-Türk* are represented in the vocabularies of Modern Uyghur Turkish and Western Turkish. Although there are numerous works available for comparative studies of the Turkish language, *Dîwân Lughât al-Türk* stands out as one of the most authoritative sources among them. For this reason, the study addresses the question of to what extent the vocabulary of *Dîwân Lughât al-Türk* represents Modern Uyghur Turkish and Western Turkish within the broader Turkish linguistic tradition. The origin of the Central Asian literary language is based on Uyghur. It is known that Karakhanid Turkish was used in major cities of Eastern Turkistan. As a work from the same period, *Dîwân Lughât al-Türk* and Modern Uyghur Turkish overlap in terms of their linguistic sources. Therefore, comparing such a significant work with the vocabularies of Modern Uyghur Turkish and Western Turkish is of great importance for dialect classification and lexicographical studies. The study consists of three main analytical components: phonology, semantics, and morphology. The findings at each stage were determined through percentage-based analysis and evaluated in the conclusion section. This study reveals, on the basis of the /t/ sound, the extent to which the vocabulary of *Dîwân Lughât al-Türk* has statistically contributed to the literary written languages of Eastern and Western Turkish.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, /t-/ sound, Contemporary Uyghur Turkish, Eastern Turkish, Western Turkish

Citation

Köyyar, M. (2026). The Statistics of Words Beginning with The /t/ Sound in Dîvânu Lugâti't-Türk in Contemporary Uyghur Turkish and Western Turkish. *International Journal of Philology Bengü*, 6(1), 86-106.

<https://doi.org/10.62605/ufb.1898238>

Date of Submission	26.02.2026
Date of Acceptance	19.04.2026
Date of Publication	31.05.2026
Peer-Review	Double anonymized - Two External.
Plagiarism Checks	Yes – intihal.net
Conflict of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & Licence	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.
Ethical Statement	This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Indexing Information	ERIH PLUS, MLA, ProQuest Ulrich's Periodicals Directory, EBSCO - Central & Eastern European Academic Source (CEEAS), Linguistic Bibliography, DOAJ: Directory of Open Access Journals.

Giriş

Çalışmamızın temel amacı, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (DLT)'te /t/ sesi ile başlayan sözcüklerin Çağdaş Uygur Türkçesinin (ÇUT) ve Batı Türkçesinin (BT) söz varlığında ne oranda yer aldığını sayısal verilerle tespit etmektir. İnceleme konusunun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle Türk dilinin genel sınıflandırılması yapılmıştır. Sonrasında araştırmacıların gözüyle Türk dilinin kollarından Doğu Türkçesi (DT) ve Batı Türkçesi hakkında kısaca kısaca bilgi verilmiştir.

19. yüzyıldan itibaren Avrupa ve Rusya bilim çevrelerinde Türk dili çalışmalarının önemi gittikçe artmıştır. Artan bilimsel çalışmalar neticesinde Türk dilinin lehçelerinin bilimsel kriterlere uygun şekilde sınıflandırılması meselesi gündeme gelmiştir. Çeşitli Türk lehçe ve şivelerine ayrılan Türk lehçeleri arasında benzer/farklı ses yapıları ve gramer yapıları tespit edilmiştir. Türk lehçeleri üzerine fonolojik ve morfolojik özelliklerin yanında genetik, coğrafi, etnik, tipolojik gibi ölçütlere dayanan sınıflandırma girişimleri olmuştur (Tavkul, 2003). Türk dillerinin önemli ve kabul gören tasnif çalışmalarından birini Johanson ve Csató (2006) yapmıştır. Johanson ve Csató'nun coğrafi, genetik ve tipolojik ölçütleri esas alan sınıflandırmasına göre Türk dilleri altı gruba ayrılmıştır. Buna göre:

1. Güneybatı, Oğuz Türkçesi: Bu grup kendi içinde batı ve doğu Oğuz Türkçesi olarak iki alt gruba ayrılır. Batı grubunda Türkiye Türkçesi, Gagavuzca ve Azerbaycan Türkçesi; Doğu grubunda Türkmence ve Salarca yer alır.
2. Kuzeybatı, Kıpçak Türkçesi: Batı, kuzey ve güney olmak üzere üç alt gruba ayrılır. Batı grubunda Kumukça, Karaçay Balkarca, Karayca ve Kırım Tatarcası; kuzey grubunda Başkurtça ve Kazan Tatarcası; güney grubunda Kazakça, Karakalpakça, Kıpçak-Özbek ve Nogayca bulunmaktadır. Altay Türkçesi ile güçlü bağları bulunan Kırgızca yine bu grupta yer alır.
3. Güneydoğu, Uygur Türkçesi: Bu grup da kendi içinde batı ve doğu Uygur Türkçesi olarak iki alt gruba ayrılır. Batı alt grubunda Özbek Türkçesi, doğu alt grubunda Çağdaş Uygur Türkçesi, Sarı Uygurca ve Salarca bulunur. Sarı Uygurca ve Salarca dillerinde gruptan sapmalar görülür.
4. Kuzeydoğu, Sibiry Türkçesi: Bu grup kendi içinde kuzey ve güney olmak üzere iki alt gruba ayrılır. Kuzay grubunda Yakutça ve Dolganca bulunur. Güney grubu ise kendi içinde dört alt gruba ayrılır. Sayan Türkçesi: Tuvaca ve Tofaca; Yenisey Türkçesi: Hakasça, Şorca ve bunlarla ilgili değişkeler; Çulım Türkçesi, Küerik Türkçesi ve bunlarla ilgili değişkeler; Altayca ve onunla ilgili değişkeler. Kırgızcanın bir değişkesi olan Fö-Yü Kırgızcası (Mançuryadaki) Yenisey Türkçesine, Sarı Uygurca ise Güney Sibiry grubuna daha yakındır.
5. Çuvaşça, Ogur/Bulgar Türkçesi: Çuvaşça İlk Türkçe döneminde Türk dillerinden ayrılmıştır. Kendine ait yazı dili geliştirmiştir.
6. Halaçça, Argu Türkçesi: Halaççanın *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* Arguca olarak adlandırılan dilin devamı olduğu düşünülmektedir. Orta İran'da konuşulmaktadır.

Yukarıdaki bilgiler ışığında 1. maddede anlatılan Güneybatı, Oğuz Türkçesi grubu Batı Türkçesini işaret etmektedir. 3. maddede anlatılan Güneydoğu, Uygur Türkçesi ise özellikle Özbekçenin ve Çağdaş Uygur Türkçesinin dâhil olduğu Doğu

Türkçesi grubunu oluşturmaktadır (Ercilasun, 2019). Elimizdeki eser, Türkçenin bu iki grubunun kısmen karşılaştırılmasını konu edinen sayısal verileri içermektedir.

Geniş bir coğrafyada konuşulan Türk dili Altay dil birliğinden ayrıldıktan sonra bazı dallanmalara uğrar. Dillerin gelişim süreçlerini tarihsel olarak kesin bir şekilde gösteremeyiz fakat dilsel ölçütler onlar hakkında bilgi edinmemize yardımcı olurlar. Özyetgin (2010)'a göre Türk dilinin tarihî dönemleri genel hatlarıyla şöyledir: 1. Ana Altay Dil Birliği Dönemi 2. İlk Türkçe Dönemi-Çuvaş-Türk Birliği Dönemi (Pre-Turkic) 3. Ana Türkçe Dönemi (Proto-Turkic) 4. Eski Türkçe Dönemi (6.-10. yy) 5. Orta Türkçe Dönemi (11.-16. yy) 6. Yeni Türkçe (Yeni Yazı Dilleri) Dönemi (16. yy ve sonrası) 7. Modern Türkçe Dönemi (20. yy ve sonrası)

Türkçeyi en eski yazılı kaynaklarla takip edebildiğimiz dönem Eski Türkçe (6.-10. yy) dönemidir. Şinasi Tekin (1976), Eski Türkçe'yi genel hatlarıyla Göktürk ve Uygur dönemleriyle açıklamıştır. Berbercan (2014) Orta Türkçe Dönemi (11.-16. yy)'ni Doğu Türkçesi, Batı Türkçesi (Oğuz Türkçesi) ve Kuzey-Batı Türkçesi (Eski Kıpçak Türkçesi) olmak üzere üç başlık altında değerlendirmiştir (Gülensoy, 2010). Doğu Türkçesi dönemi için Eski Türkçe'nin devamı olan Karahanlı Türkçesi ve sonrasında gelişen Harezmi, Çağatay Türkçelerini de içine alan dönem olduğunu söylemektedir. İlerleyen dönemde gelişen Özbek ve Çağdaş Uygur Türkçeleri de yine bu döneme aittir (İltebir, 1995). Berbercan (2014) Batı Türkçesi ile karşılaştırıldığında Doğu Türkçesinin ses, yapı ve söz varlığı yönünden Eski Türkçe'nin asıl takipçisi konumunda olduğunu söyler.

Batı Türkçesi; 11-21. yüzyıl arasında Kuzey ve Güney Azerbaycan'da, Kuzey Irak ve Kuzey Suriye'de, Anadolu, Kıbrıs, Ege adaları, Balkanlar, Kırım hanlığı, ve Kuzey Afrika'da kullanılan dildir (Ercilasun, 2019). Önceleri konuşma dili olarak kullanılan Oğuz ağız 13. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'da yazı dili haline gelmiştir. Batı Türkçesi yazı dili 13. yüzyıldan 15. yüzyıl sonlarına kadar Azerbaycan, Anadolu, Irak, Suriye ve Balkanlarda tek yazı dili olarak kullanılmıştır. Bu dönemde konuşulan Batı Türkçesine Eski Osmanlıca, Eski Anadolu Türkçesi, Eski Türkiye Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi, Ana Oğuz Türkçesi gibi isimler verilmiştir (Ercilasun, 2019).

Eski Oğuz Türkçesini Karahanlı döneminden ayıran birkaç dil özelliği şöyledir: a) Çok heceli kelime sonundaki kalın ve ince g'ler erir: ölüg>ölü, tirig>diri, başlıg>başlu. b) İkinci ve sonraki hece başı kalın ve ince g'ler erir: algan>alan, birgen>viren, edgü>eyü. c) Söz başı kimi t'ler tonlulaşır: telim>delim, tirig>diri, tüken->düken-. d) Söz başındaki kimi k'ler tonlulaşır: kirü>girü, ked>gey, köngül>göngül, kiçe>gice~giçe. e) Dış arası d'ler y olmuştur: adak>ayak, ked>gey-, kod>koy-. f) Çift dudak w'leri dış-dudak v'lerine döner: ew>ev, yawuz>yavuz, sew->sev-. g) Üç kelimedeki söz başı /b/ sesi /v/ sesi olmuştur: bar->var-, bar>var, bir->vir-. h) Bir kelimedeki söz başı /b/ sesi düşmüştür: bol->ol-. i) +lXg isimden isim yapma eki +lU olmuştur: başlıg>başlu, atlıg>atlu, küçlüg>güçlü. j) +(X)g isimden isim yapma eki +U olmuştur: bilig>bilü, arıg>aru, adrıg>ayru. j) Çıkma durumu +Dın değil +dAn olmuştur: ağaçdan, evden, bilekden vd (Ercilasun, 2019).

Çalışmanın verilerinin somut bir şekilde ortaya konulması istatistiksel sonuçlarla mümkün olmaktadır. Bu nedenle sayısal verilerden yararlanılmıştır. Türkçenin lehçe tasnifinde önemli bir ölçüt olan /t-/ sesinin lehçeler arasındaki ilişkilerin ortaya konmasındaki önemi büyüktür (Tavkul, 2003; Karaşlar, 2015). Ayrıca dil gruplarının belirlenmesi ve buna bağlı ses değişimlerini de gösteriyor olması dil çalışmaları açısından değerlidir. Söz başı /t/ sesinin incelenme sebebi de bundan kaynaklanmaktadır. Johanson

(2018) diller arasındaki etkileşimi ister Türkçe olsun ister olmasın dillerin birbirlerinden ödünçledikleri kopyalamalarla anlatır. Bu etkileşimi diller arasındaki çekiciliğe bağlar. Bu çekicilik unsurlarının neler olduklarını sıraladıktan sonra dillerin çeşitli ilişkilerle birbirlerine yakınlaştıran etmenlerin tamamen basitleştirme ilkeleri doğrultusunda gerçekleştiğini söyler. Aynı kaynaktan beslenmelerine rağmen kimi diller birbirlerinden farklı yönlerde doğru dallanmışlardır. Birbirleriyle akraba oldukları halde az veya çok oranda birbirlerinden uzaklaşmış Türk dilleri ve lehçeleri mevcuttur (Johanson, 2018). Bu farklılıklardan kaynaklı olarak diller ve lehçeler arasında ses, anlam, morfoloji veya sentaks değişimleri meydana gelmiştir.

Çalışmamıza konu olan /t-/ sesi ve bu sesin Eski Türkçe döneminden itibaren Karluk grubu ve Oğuz grubu Türkçelerindeki durumu bu ilişkiler ölçüsünde gösterilmiştir. /t-/ sesi Türk dilinin lehçelerinde kimi zaman korunurken kimi zaman da farklı ses denklilikleriyle gelişimini sürdürmüştür. Bu ses Türk lehçelerinin tasnifi meselesinde kıstas olarak kabul edilen seslerden biri olduğu için Türkologlar tarafından çokça tartışılmıştır. Bu nedenle ayrı bir öneme sahiptir. /t-/ sesinin Karluk ve Oğuz grubu Türkçelerinde ET $t > t-$, ç- , $d-$ sesleriyle tanıklıkları tespit edilmiştir (Tavkul, 2003). Bizim bu çalışmada takibini yaptığımız konu söz başı /t/ sesi ile başlayan ortak sözcüklerin durumudur. Bu tarihî ses değişimleri Batı ve Doğu Türkçelerinde aşağıdaki gibi örneklenmiştir:

Oğuz grubu Türk lehçelerinde /t/ sesi tonsuz, patlayıcı ve süresiz bir diş ünsüzüdür. Türkçenin birincil seslerindendir. Türkçe sözcüklerin ön, iç ve son seslerinde bulunmaktadır. Bu ses de birçok ses gibi değişik alt ses birimleri doğurur. Bu seslerin en belirginini ise d' 'dir (Karaca, 2022). /t/ ünsüzü söz başında Oğuz grubu Türk lehçelerinde (Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmence, Gagavuzca, Salarca, Ahıska Türkçesi) ayrıca Balkanlar, Horosan ve Türklerin yoğun yaşadığı Avrupa'da konuşulan Türkçelerde söz başı /t/ sesi korunarak ($t > t-$) ya da ötümlüleşerek ($t > d-$) şeklinde dilde yer almaktadır. ($t > t-$) şekliyle korunan örnekler: ET *topıq* > Tkm. *topuk*; TT *topuk* “topuk”; ET *tut* > Az. *tut-*; Gag. *tut-*; ET *telim* = Tkm. *telim* ‘çok’; ET *tiken* = Tkm. *tiken* ‘diken’ vb (Gabain, 2000; Tekin vd., 1995; TS, 1995; Erdal, 1991; Karaşlar, 2015). $t > d-$ şekliyle ötümlüleşen örnekler: ET *temir* > Az. *demir*; Gag. *demir*; Tkm. *demir*; ET *tik* > Az. *dik-*; Gag. *dik-*; Tkm. *dik-*; TT *dik-* “dikmek”; ET *targaq* > Tkm. *darak* ‘tarak’, ET *taş* > Tkm. *daş* ‘taş’; ET *tod* > Az. *doy-*; Gag. *doy-*; Tkm. *doy-*; TT *doy-* “doymak” (Tekin, 2008; Gaydarci vd., 1991; Erdal, 1991; Tekin vd., 1995; TS, 2011; Gabain, 2000; Karaşlar, 2015).

Karluk grubu Türk lehçelerinde ön ses /t/ ünsüzü genel olarak korunmuş ya da ötümlüleşerek /d/ sesine gelişmiştir. Ötümlüleşme olayıyla yalnızca sınırlı sayıda sözcükte karşılaşmış olmakla beraber bu lehçe grubunun karakteristik özelliğini yansıtmamaktadır (Karaca, 2022). Bunun yanında Yeni Uygur Türkçesinde sınırlı sayıdaki sözcükte düzensiz olarak tespit edilen $t > \text{ç-}$ değişimi de dikkat çekmektedir. Türkçenin en eski dönemlerinden itibaren dilde varlığı tespit edilebilmiştir. Karaağaç (2013) bu değişimi şu şekilde dile getirmiştir: “Ötümsüz diş patlayıcısının diş-damaklaşması, tarihî Türk şivelerinde ilk olarak Oğuz Kağan Destanı'nda görülmektedir. Ön seste görülen bu ses denkliği Türkçenin kendi söz varlığı içinde izlenebildiği gibi Moğolca ile Türkçe arasında da söz konusudur. Bu ses denkliğinde genellikle Türkçe $t-$ 'li biçimleri kullanırken Moğolca ç- 'li biçimleri çok kullanır” (Karaağaç, 2013).

Eski Türkçede söz başındaki, ortasındaki ve sonundaki /t/ sesi çoklukla korunmaktadır. Yalnızca birkaç sözcükte $t > d$ değişimi görülür. ($t- > t-$) şekliyle korunan örnekler: ET *temir* > Özb. *temir*; ÇUT *tömür* “demir”; ET *tik* > Özb. *tik* > ÇUT *tik* “dikmek”; ET *toğuz* > Özb. *toğkiz*; ÇUT *toğkuz* “dokuz (9)”; ET *tut* = Özb. *tut* - ‘tutmak’, ET *tap* = Özb. *tap* - ‘bulmak’, ET *tört* = Özb. *tört vb.* (Gabain, 2000; Necip, 2013; Erdal, 1991; Karaşlar, 2015). $t- > d-$ şekliyle ötümlüleşen örnekler: ET *te* /*ti* < **tè* - Özb. *de* > ÇUT *dè* - “demek”; ET *tengiz* > Özb. *dengiz*; ÇUT *dèngiz* “deniz” (Kaşgarlı, 1991; Necip, 2013; Karaşlar, 2015; Gabain, 2000; Tekin, 1995; Erdal, 1991; Karaşlar, 2015). ET /t/ sesi genel olarak korunmakla beraber söz başı /t/ ünsüzünün durumu değişmektedir. “e, i, ö, ü” seslerinden sonra gelen /ş/ sesi etkisiyle /ç-/ sesine dönüşür. $t- > ç-$ süreksizleşme örnekleri: ET *tiş* > ÇUT *çişi* “dişi”; ET *töşek* > ÇUT *çüşek* “döşek”; ET *tüş* > ÇUT *çüş* - “düşmek” krş. Özb. *tuş* > ET *tiş* < **tış* > ÇUT *çiş* “diş” krş. Özb. *tiş* (Gabain, 2000; Kaşgarlı, 1991; Tekin, 1995; Erdal, 1991; Necip, 2013; Karaşlar, 2015).

Türk dilinin tarihin ilk dönemlerinden itibaren kullanılan sözcükleri dil araştırmacıları tarafından tespit edilmeye çalışılmıştır (Tekin, 1998). Tespit edilen kaynak eserlerden biri de *Dîvânu Lugâtî't-Türk*'tür. Burada Türk dilinin en önemli dil verimlerinden birinin incelemesi yapılmıştır. Bu makale ile *Dîvânu Lugâtî't-Türk*'te /t/ sesiyle başlayan sözcüklerin Çağdaş Uygur Türkçesinde ve Batı Türkçesinde yaşayan ortak söz varlığının istatistiksel olarak tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu çalışma öncelikle bir karşılaştırma çalışmasıdır. Tespit edilen ortak sözcükler anlam, ses bilgisi ve yapı bakımlarından incelenerek sınıflandırılmıştır. Çalışmada kullanılan eserler öncelikle ortak söz varlığı açısından değerlendirilmiştir. İnceleme sırasında ortak söz varlığı içinde bulunmayan sözcüklere de ulaşılmış olup tüm sözcüklerin sınıflandırılması istatistiksel olarak ayrıca değerlendirilmiştir.

Yöntem

I-Ön araştırma: Çalışmamıza esas oluşturacak konuyla ilgili kaynaklar araştırılıp elde edilmiştir. Elde edilen veriler bir araya getirilip ses bilgisi, anlam ve yapı değişiklikleri göz önünde bulundurularak Türkiye Türkçesinin harf sırasına göre sınıflandırılmıştır (Hengirmen, 1998).

II-Tarama: *Dîvânu Lugâtî't-Türk*'ün çevirilerinden yararlanılmıştır. Robert Dankoff ve James Kelly (1982) ve Besim Atalay (1991) çevirisi ile *Dîvânu Lugâtî't-Türk*'ün Çağdaş Uygur Türkçesine çevirisi olan *Türkî Tillar Divanı*¹ (TTD) adlı eserin madde başı sözcükleri kullanılmıştır. *Dîvânu Lugâtî't-Türk*'te /t/ sesi ile başlayan sözcükler Çağdaş Uygur Türkçesinin sözlüklerinde (Jarring, 1964; Necip, 2013; Şincang Uygur Aptonom Rayonluk Milletler Til-Yeziq Hizmiti Komiteti, 1990) taranmıştır. Elde edilen ortak sözcükler ses, anlam, yapı ve nitelik (somut/soyut) yönleriyle sınıflandırılmıştır. Madde başı sözcükler kendi içinde alt başlıklara ayrılarak alfabetik sıraya uygun olarak listelenmiştir. İncelemede Çağdaş Uygur Türkçesinin yazı dili esas alınmış olup ağızlar konusuna girilmemiştir. DLT'nin Batı Türkçesine dair taramaları için Topak'ın (2002) yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır.

III-Sınıflandırma: DLT'de /t/ sesi ile başlayan sözcükler belirlenen kaynaklardan taranarak öncelikle Çağdaş Uygur Türkçesindeki ortak söz varlığı bulunmuştur. Tespit

¹ Kaşgarlı Mahmut (1981). *Türkî Tillar Divanı* C. 1 (çev. Abdusalam Abbas ve diğerleri). Şincan Halk Neşriyatı; Kaşgarlı Mahmut (1983). *Türkî Tillar Divanı* C. 2 (çev. Abdusalam Abbas ve diğerleri). Şincan Halk Neşriyatı; Kaşgarlı Mahmut (1984). *Türkî Tillar Divanı* C. 3 (çev. Abdusalam Abbas ve diğerleri). Şincan Halk Neşriyatı.

edilen ortak sözcüklerin sınıflaması yapılmış alfabetik sıraya konmuş karşılaştırma yapılarak yüzdelik dilimleri tespit edilmiştir.

1- Alfabetik sıraya göre yazılmış sözcüklerin konu başlıklarına göre listeleri çıkarılmıştır. Taraması yapılan kaynaklarda her eser özel bir alfabe sistemi ile yazıldığı için aralarında içerik ve biçim yönünden ilişki bulunan sözcükleri karşılaştırırken güçlük çekmemek adına madde başı sözcüklerin yazımında transkripsiyon işaretlerinden yararlanılmıştır. İstenildiğinde sözcüğün aslını görebilmek için madde başı her sözcüğün karşısına sözcüğün Arap alfabesiyle yazılmış orijinal metindeki sayfa numarası yazılmıştır.

2- Belirlenen ortak sözcükler anlam değişmesi yaşayıp yaşamadıkları belirlendikten sonra anlam daralması yaşayanlar, anlam genişlemesi yaşayanlar, başka anlama kayanlar, mecaz anlam kazananlar ve anlam değişmesi yaşamayanlar olmak üzere beş başlık altında incelenmiştir.

3- Ortak sözcükler ses değişimi yaşayıp yaşamadıklarına göre aynı grupta yer aldığı sözcüklerle sınıflandırılmışlardır. Ses değişmesine uğrayan sözcükler, ünlü değişmeleri ve ünsüz değişmeleri olmak üzere iki grupta incelenmiş, her grubun içindeki ses değişimleri örnek sözcüklerle birlikte madde başlarıyla gösterilmiştir.

4- Ortak sözcükler kök ilişkisi bakımından ilişkisi olduğu sözcüklerle aynı grupta isim ve fiil türlerine göre sınıflandırılmışlardır (Eren, 1999).

5- Yapıları açısından aynı grupta yer alan basit, türemiş, birleşik ve ikilemelerden oluşan sözcükler ilgili başlıklar altında sıralanmış tespit edilen ekler türemiş sözcüklerin karşılıklarına yazılarak değerlendirilmiştir.

6- Niteliklerine göre somut-soyut adlar grup oluşturduğu sözcüklerle sınıflandırılmıştır.

7- Karşılaştırması yapılan kaynaklarda karşılığı bulunamayan sözcükler listesinin en sonunda sayıları ve yüzdelik dilimleriyle kaydedilmişlerdir.

IV-Değerlendirme ve Sonuç: Tüm incelemelerden sonra ortaya çıkan veriler öne çıkan özellikleriyle değerlendirilerek ÇUT ve Batı Türkçesi ile nasıl bir uyum/uyumsuzluk gösterdikleri tespit edilmiştir (Benzig, 1979; Ercilasun, 1991). Eldeki verileri somut bir şekilde ortaya koymak istatistiksel sonuçlarla mümkün olmaktadır. Bu amaçla sayısal verilerden yararlanılarak DLT'deki /t-/ sesinin hem Doğu hem de Batı Türkçesindeki görünümü istatistiksel olarak gözler önüne serilmiştir. Çalışmanın tamamlanması sonunda etik beyanı formu düzenlenmiştir. Çalışmanın yayımlanmasında mahsur olmadığını bildirir intihal benzeşlik raporu tespit edilmiştir.

İncelemeler

1. Ses Bilgisi Yönünden İnceleme:

DLT ile ÇUT arasında herhangi bir ses olayı yaşayan sözcüklerinin ÇUT'un ortak sözcükleri içindeki payı %38 (otuz sekiz)'dir. Ses olayı yaşamayanların oranı ise %62 (altmış iki)'dir. Ses olayı yaşayan sözcüklerin taranan kaynaklardaki tüm karşılıklarıyla birlikte dökümü yapılmıştır. Eski Türkçe² ve çağdaş lehçeler³ hakkında fonolojik bilgi veren kaynaklar taranarak Karahanlı döneminin ve ÇUT'un ses özellikleri tespit

² A. V. G. (2000). *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın). Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara Üniversitesi Basımevi vd.

³ Saadet Ç. (1944). Uygur dilinin grameri (Tanıtım). *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5, 77-88 vd.

edilmiştir. Çalışmada yedi başlık altında ses olayları bulunduğu tespit edilmiştir. Aşağıda tespiti yapılan ses değişimleri incelenmiştir.

Ses değişimlerini ünlü ve ünsüz değişimleri olarak iki büyük grupta inceledik. Ses değişikliklerinin en çok görüldüğü madde başlıkları ünlü ve ünsüz değişimleridir. Diğer madde başlarından sözcüklerde sınırlı sayıda değişimle karşılaşmıştır. 32 farklı ünlü değişmesi, 28 çeşit ünsüz değişmesi, ünlü düşmesi, ünlü türemesi, ünsüz türemesi, ünsüz ikizleşmesi ve göçüşme görülmüştür. Ortak sözcüklerin %72 (yetmiş iki)'sinde görülen ses değişiklikleri sözcüklerin zaman içindeki bu yolculukları hakkında bilgi vermektedir (Çağatay, 1944; Coşkun, 1988; Tömür, 1987; Gabain, 2000; Taklımakanlı, 2002). Bir kısmını örnek olarak aşağıya yazıyoruz:

1.1.Ünlü değişimleri: tağla->tağli-; tuşağ->çüşek; toğra->toğri-; tuzla->tuzli-; tarus>torus; tarıglıg>tériqlik; tumlıg>tumlég; tumlit-/tumlet-; tana>dane; taşuğ>toşuğ; tağağ>toğu; teñle-/téñlé-; tübütle-/tübütlé- tiküle->tikili-; tegin>tiyin; tiküle->tikili-; tüle>tüli-; temürlük>tömürlük; tüge>tüğü (Taklımakanlı, 2002).

1.2.Ünsüz değişimleri: taban>tapan; tadğun>tazğun; tepren->tevren-; tapçur>tapşur-; te-/de-; tef>dap; tenkeş-/ teñeş-; toz->toy-; tef>dap; tiz->tiy-; turukluk>tuğuğluk; tolğağ>tolgak; todun->toyun-; tavgaç>tamgaç; tutğun>tutğun; tuytur>tuydur-; tenkeş-/teñeş-; tirnağ>tirnak; tişle->çişli-; tişlet->çişlet-; tiñ>diñ.

1.3.Ünlü düşmesi: -ı->Ø tavuşğan>tawşkan.

1.4.Ünlü türemesi: -Ø->-i- taplaş->tapılaş.

1.5.Ünsüz türemesi: -ñ->-ñğ- değişmesi tañut>tañgut; toñuz>toñguz.

1.6.Ünsüz ikizleşmesi: l > ll değişmesi tölet->tölletmek.

1.7.Göçüşme: gş>şg değişmesi görülür. tegşüt/teşgüt sözcükler bulunmaktadır.

2. Anlam Yönünden İnceleme:

Çalışmamızda sözcükler anlamsal ilişkilerine göre; anlam daralması yaşamayan sözcükler, anlam genişlemesi yaşayan sözcükler, anlam başkalaşması yaşayan sözcükler ve mecaz anlama geçen sözcükler olmak üzere dört başlıkta ele alınmıştır. Madde başı sözcükler anlam incelemesine alınırken taranan kaynaklarda ses ve şekil bakımlarından ilişkili olanlar değerlendirilmiştir. Aralarında böyle bir ilişki görülmeyen (Kök ortaklığı bulunan, TTD'de sadece açıklanan, taranan sözlüklerde karşılığı bulunmayanlar) sözcükler anlam incelemesine dâhil edilmemiştir. Sözcük anlamlarının tespiti, çalışmanın sonundaki kaynakçada yer alan sözlükler⁴ vasıtasıyla sağlanmıştır.

Tarama sonucunda aralarında anlam ilişkisi bulunan ortak sözcüklerin çoğunun herhangi bir anlam değişikliğine uğramadığını görmekteyiz. Aralarında anlamca ilişki bulunan 377 sözcükten 287'sinin ÇUT'ta hiçbir anlam değişikliğine uğramaması DLT'de kullanılan bu sözcüklerin ÇUT'ta da yaşadığını ve kullanıldığını belgelemektedir. Hiçbir anlam değişikliği yaşamayan sözcüklerin oranı, aralarında anlam ilişkisi bulunan ortak sözcüklerin %77 (yetmiş yedi)'sidir. Ortak sözcükler içindeki oranı ise %41 (kırk bir)'dir.

Çalışmamızda tespit edilen ortak sözcükler somut anlam ve soyut anlam özellikleriyle de değerlendirilmiştir. Ortak söz varlığı içinden isim türündeki sözcüklerin %69 (altmış dokuz)'u somut, %31 (otuz bir)'i ise soyut sözcüklerden oluşmaktadır.

⁴ St. John Daniel (1997). *Uighur-English-Turkish Dictionary*. Şincang Halk Neşriyatı vd.

Somut sözcüklerin soyut sözcüklerden iki katından fazla olması 11. yüzyıldaki Türkçenin ve Çağdaş Uygur Türkçesinin söz varlığı, düş dünyası ve görünen dünya hakkındaki düşünceleri hakkında bilgi aktarmaktadır. Ortak söz varlığı içinde %43 (kırk üç)'lük bir yere sahip isim türündeki sözcükler arasından yaptığımız inceleme sonucunda somut sözcükler ortak söz varlığı içinde %31 (otuz bir)'lik yere sahipken soyut sözcükler ise %12 (on iki)'lik bir yere sahiptir. Somut sözcükler için örnekler: taban/tapan *ayak tabanı*; tadgun/tadgun *nehir*; tadun/tadun *dana*; tağ/tağ *dağ*; tağar/tağar *çuval*; tariğci/tariğqi *çiftçi*; teke/təkə *teke*, *erkek geyik*. Soyut sözcükler için örnekler: tef/təf *hile*; tek/tak *tek*, *yalnız*; takı/taği *dahi*, *gene*; telü/təlü *deli*; tañsuk/tañsuk *hayret*, *şaşma*; tengri/ tənri *Tanrı*; tanuk/tanuq *tanık*, *şahit*.

Değişen zaman, kimi sözcüklerin yeni anlamlar kazanmasını sağlarken kimi sözcüklerin de ölümüne sebep olur (Guiradud, 1999). Yaşam koşulları kimi sözcüklerin kullanılmasını gerektirmeyebilir. Telgraf ve mektup gibi araç gereçlerin yerlerini daha modernlerine (telefon, e-mail) bıraktıkları gibi kullanımdan düşen kimi sözcükler de zamanla unutulmaya mahkûmdurlar (TDK, 2011). Yine bunun yanında şekil ve işlev benzerliği esas olmak üzere sözcüklerin, karşıladıkları bir anlamdan daha geniş bir anlama kaymaları mümkün olabilir (Aksan, 1987). Örneğin; Türkçenin 8. yüzyıl metinlerinde geçen *sakınmak* eylemi hiçbir biçim değişikliğine uğramadan bugüne kadar gelmiştir. Ancak aynı kelime o zaman *düşünmek*, *üzerinde durmak*, *yaslanmak*, *kederlenmek* kavramlarını yansıtırken, bugün *esirgemek*, *korumak* gibi bunlarla ilişkili anlamlara gelmektedir. Türkçenin en eski ürünlerinde *ince*, *dayanaksız* anlamlarıyla geçen *yuka* sözcüğü, bugün yufka biçimiyle hâlâ yaşamakta yalnızca *ince açılmış hamur* anlamıyla kullanılmaktadır (Aksan, 1998).

Bir sözcüğün anlam değişikliğini kültürel değişimle birlikte görmek olasıdır (Akarsu, 1998). Bu açıdan bakınca çağdaş Uygur Türklerinin *Dîvânu Lugâti't-Türk* döneminin söz ve kültür varlığını büyük oranda koruduğunu söyleyebiliriz. Yukarıdaki sayısal ifadelerden sözcüklerin zaman içindeki yolculuklarında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün söz varlığının Çağdaş Uygur Türkçesinde %41 (kırk bir) oranında anlam değişikliğine uğramadan yaşadığını göstermektedir. Ayrıca ortak sözcüklerin DLT'nin sözcükleriyle %39 (otuz dokuz) oranında kök ortaklığı göstermesi aynı kökten sözcüklerin varlığını devam ettirdiğini işaret etmektedir.

2.1. Anlam değişmesi yaşamayan sözcükler: Tespit edilen ortak sözcüklerin Çağdaş Uygur Türkçesinin taranan kaynaklarında da hiçbir anlam değişikliğine uğramadan kullanılması DLT'de kullanılan bu sözcüklerin Çağdaş Uygur Türkçesinde de aynı şekilde yaşadığını belgelemektedir. Hiçbir anlam değişmesine uğramayan sözcükler DLT'de /t/ sesiyle başlayan ortak sözcüklerin %41 (kırk bir)'idir. Bazıları şunlardır: tabala-/tabala-; tabanla-/tapanla-; tadgun/tazyun; tağ/tağ; tağar/tağar; tagla-/dağla-; tağlat-/tağlat-; tabanlığ/tabanlılık; tak/tak; tağ-/tağmak; tağı/tağı; tağır tağır/tağır tağır; tağtur-/tağtur-; tağuk>toğu; talğan/talğan; tam/tam; tam-/tammak; tamğala-/tamğalamak; tamırlığ/tomurluk; tamıt-/tamıt-; tamiş-/tamiş-; tamtur-/tamdurmak; tamur/tomur; tan-/tanmak; tana/dane; taniş-/taniş-; tankıl-/tañıl-; tantur-/tantur-; tanu-/tanu-; tanuq/tanuq; tanuqluk/tonuqluk; tanul-/tonulmak; tanut-/tanut-; tañ/tañ; tañut-/tañut-; tañsuk/tañsuk; tartığ/tartığ; tap/tap; tap-/tap; tapan/tapan; tapçur-/tapçur-; tara-/tara-; taranmak/taranmak; tağıl/tağıl; tarı-/térimak; tar*an/tar*an; tarmaqlan-/tarmaqlanmak; tart-/tartmak.

DLT tab-(265); BA tep- *ol kılın tepdi o, kölesini ayağıyla tepti* (II,3), D-K täp- *kick* (185), TTD tēp- *tepmek* (II,2), EN *tepmek tepmek, çifte atmak* (402), UTİL *tepmek 1-put bilen zerbe bermek* (II,113), GJ tēp~tep- *to kick* (303) (Köyyar, 2004).

DLT taşıl- (332); BA teşil- *kap teşildi kap yarıldı,deşildi* (II,127), D-K täşil-<*täş- *split* (187), TTD tēxil- *tişilmek* (II,178), EN *teşilmek delinmek* (410), UTİL *teşmek birer nerse oyup, çokup yaki başka bir hil yol bilen töşük açmak, töşük hasıl kılmak* (II,150), GJ teş~teş~teş~tiş *to pierce, to perforate, to penetrate, to make a hole in* (307) (Köyyar, 2004, s. 526).

2.2. Anlam daralması yaşayan sözcükler: Anlam daralması yaşayan sözcüklerin kimilerini Türkiye Türkçesinde benzer şekillerde görmek mümkündür. Örneğin; DLT'de *til* sözcüğü *dil, söz, lügat, tutsak, haksızlığa uğratmak* anlamlarında kullanılmaktadır. Çağdaş Uyghur Türkçesinde ise sadece *dil (İng. language)* anlamına gelmektedir. Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Taranan kaynaklarda tespit edilen anlam daralması yaşayan bazı sözcükler şunlardır:

DLT'de /t/ sesiyle başlayan ortak sözcüklerin %5 (beş)'idir: *taba/taşa; tağa>toğu; tağukluğ>toğu; tegiş-/tégiş-; tamğa/tamğa; tañ/tañ; tar/tar; tarıg/térik; tartış-/tartış-; tavişgan/tawşkan; tegit/tékin; til/til; tiren-/tirenmek; teriş-/tériş-; tirkeş/tirkeş; tirmaş-/tirmaşmak; tiş/tiş; topik/topuk; tuğ/tuğ; tüküz/tüküz; töl/töl; tülek/tülek; tun/tun; türmek/türmek; tuş/tuş; tut-/tut-; tutuş/tutuş; tütüş-/tütüş-; tüz/tüz.*

DLT tam GA(213), BA *tamga damga, hakanın ve başkalarının damgası; denize, göle veya dereye dökülen suyun bir kolu; gemilerin demir attıkları iskele veya liman* (I,424), D-K tamya; *tamya< tam- seal* (176); 213-4 *tributary; estuary* (175), TTD *tamğa tamğa, hakan ve başkalarının tamğisi; tarmak, diñiz, köl ve deryalarga kuyulidiğan süniñ bir tarmıgi, koltuk* (I,553), EN *tamğa damga* (388), UTİL *tamğa 3-eser, nişan, iz* (II,87), GJ *tamya owner's mark* (293) (Köyyar, 2004, s. 581).

DLT tawışGAN (256), BA *tawışgan tavşan* (I,513); *tavşan yılı* (I,346), D-K *tawışyan<täwiş< *täw-/taw-rabbit* (174); *calendar* (182), TTD *tavışgan toşkan* (I,666); *toşkan yılı* (I,450), EN *tavuş ses* (394), UTİL *tavuş 1-méhanikilik tevrinişler neticiside hasil bolidiğan dolğunniñ aňlaş sezgüsige tesir kilişi arkisida peyda bolidiğan her hil avaz, sada 2-teleppuzda, sözniñ en kiçik éléménti* (II,95), GJ *tawşqan~täşqan~toşqan~taşqan hare* (297) (Köyyar, 2004, s. 583).

2.3. Mecaz anlam kazanan sözcükler: Ortak sözcükler içinden mecaz anlama geçen sözcük sayısı 4'tür. Mecaz anlama geçen sözcüklerin oranı, aralarında anlam ilişkisi bulunan ortak sözcüklerin %1 (bir)'i kadardır: *tef/dap; tin-/tin-; tuntur-/tundur-; tutuk/tutuk.*

DLT tın- (278); D-K tin- *stop (rain)* (190), BA *tın- yağmur tındı yağmur dindi* (II,28), TTD *tün- tinmek, tohtımaq* (II,36), EN *tindurmak 1-teskin etmek, yatıştırmak, dindirmek, sakinleştirmek* (413), UTİL *tindurma tindürülğan, tinğan* (II,499), GJ *tün~tin- to breathe, to respire, to be quiet* (307) (Köyyar, 2004, s. 600).

DLT tuntur- (554); BA *tuntur ot anıñ közin tunturdı* ilaç onun gözünü kapattı. Herhangi bir nesne bir şeyi örterse yine böyle denir (II,176), D-K *tuntur<tun<tu- shut; plug up, cover* (198), TTD *tuntur tutuldurmak* (II,250), EN *tondurmak dondurmak, üşütmek* (419), UTİL *tün 2-zulmet, cahalet; karanğu* (II,408), GJ *tundur- to give peace, to find peace* (315) (Köyyar, 2004, s. 600).

2.4. Anlam genişlemesi yaşayan sözcükler: Ortak sözcükler içinde anlam genişlemesi yaşayan sözcükler DLT'de /t/ sesiyle başlayan ortak sözcüklerin %4 (dört)'üdür. Anlam genişlemesi yaşayan sözcüklerin dökümü alfabetik sıraya göre şöyledir: *tal/tal; telmir-/télmur-; tamgak/tamgak; targak/targak; terlik/terlik; tarmak/tarmak; tavar/tavar; tilkü/tülke; tiñ/tiñ; tişlen-/tişlen-; tit-/tit-; tız-/tit-; töpü/töpé; tüg-/tügmeç; tügül-/tügülmek; tolgaş-/tolgaşmak; tulun/tolun; tumsuk/tumsuk; tün/tün; tunçuk/tuncukmak; tübüt/töbüt; türi-/türi; turk/turk; tuşur-/çüşürmek; tütün/tütün; tuytur-/tuydurmak; tuzluk/tuzluk; tüzüş-/tüzüş-.*

DLT tal (253); D-K tal *tender branch* (174), BA tal *dal, yaş dal* (III, 156), TTD tal *tal* (III, 214), EN tal *I-söğüt ağacı, II-tane, adet* (386), UTİL tal I *1-tal terekler ailisidiki yopurmak taşlaydığan dereh yaqi çatkal* (II, 72), GJ tal *to look watchingly (in expectation)* (302) (Köyyar, 2004, s. 591).

DLT talmır- (356); D-K talmır-<tälīm *turn right and left* (184), BA telmir- *er telmirdi adam çok bakındı* (II, 179), TTD talmır- *telmürmek, tikilip karimaq* (II, 255), EN telmürmek *intizar olmak* (399), UTİL telmürmek *köz üzmey, karimaq, umid kütmeq* (II, 138), GJ telmür- *too look watchingly (in expectation)* (302) (Köyyar, 2004, s. 591).

2.5.Başka anlama kayan sözcükler: Ortak sözcükler içinde başka anlama geçen sözcükler DLT'de /t/ sesiyle başlayan ortak sözcüklerin %5 (beş)'idir: tah tah/ta*; tegin/tiyin; tegiş/tégiş; tam/tam; tamtur-/tamtur-; tan/tañ; tar-/tarmaq; tepze-/tépzé; temürlük/tömürlük; tanuş-/tonuşmaq; tarasla-/taraslamak; tarıǵlıǵ/tériklik; tavuş/tavuş; tavuşla-/tawuşlamak; tireş-/tırışmaq; tirt/tirt; titin-/titin-; tizme/tizma; tu-/tu-; tuç/tuç; tüge/tügé; tüglün-/tüglenmek; tolǵaǵ/tolǵaq; top/top; törkün/turğun; tosun/tosun; tutuş-/tutaş-; tavi/davul; tuyuq/tuyuq.

DLT tabza- (183); D-K täpsä--täpzä-<täpiz *marsh; envious* (186), BA tepze-; tepse- *ol anı tepzedi o, ona haset etti, çekemedi* (III, 283), TTD täpzä-, täpsä- *körelmimək, heset kilmək* (III, 385-8), EN tepmek *tepmek, çifte atmak* (402), UTİL tepse *tevrimes her qandaq zörür işlargimu aldirimaydığan, biğam, biperva* (II, 113), GJ tep-~tep- *to kick* (303) (Köyyar, 2004, s. 604).

DLT tañ (513); D-K tan *cold wind* (176), BA tan *sabah akşam esen serin esinti* (II, 157), TTD tan *selkin, etigen, aqşamda çıqıdığan selkin* (II, 214), EN tañ *tan, sabah, şafak vakti* (388), UTİL tañ I *1-kün çıqışnıñ aldidiki peyt, subhi, seher* (II, 69), GJ tañ I- *dawn, day-break* (294) (Köyyar, 2004, s. 606).

3. Yapı Yönünden İnceleme:

Ortak sözcükler öncelikle basit, türemiş, birleşik ve ikileme başlıkları altında gruplandırılmıştır. Yapı yönüyle başlıklandırılan her grup kendi içinde alt başlıklara ayrılarak sınıflandırılmıştır. Yapısal olarak değerlendirilmesi yapılan sözcüklerin oranları aşağıdaki gibidir. Ortak sözcüklerin %25 (yirmi beş)'inin basit, %73 (yetmiş üç)'ünün türemiş, %1 (bir)'inin birleşik, yine %1 (bir)'inin ise ikilemelerden oluştuğu tespit edilmiştir. Basit sözcüklerin %18 (on sekiz)'i isim, %7 (yedi)'si fiil kökündendir. Basit isimlerin basit sözcükler içindeki payı %68 (altmış sekiz) iken basit fiillerin payı %32 (otuz iki)'dir.

Basit sözcükler; basit isim ve basit fiil, türemiş sözcükler; türemiş isim ve türemiş fiil alt başlıklarına ayrılmıştır. Türemiş isimleri isimden isim ve fiilden isim türeten ekler, türemiş fiilleri de isimden fiil ve fiilden fiil türeten ekler alan sözcükler başlıkları altında aşağıdaki gibi sıralanmıştır. Türemiş sözcüklerin %25 (yirmi beş)'i isim, %48 (kırk sekiz)'i fiil türündedir. Türemiş fiillerin türemiş sözcükler içindeki payı %65 (altmış beş) iken türemiş isimlerin payı %35 (otuz beş)'tir (Yavan, 1989; Öztürk, 1994; Öztürk, 1997).

3.1.İ.İ. yapım ekleriyle kurulan sözcükler: +(a/e)ç tok-aç; +(a/e)n tüm+en; +çi ter+çi, tari-ğ+çi; +ğa tatır+ğa; +ağu tum+ağu; +gül tört+gül; +ğu tapuz+ğu; +(i/u/ü)ç tok+uç; +(i/u/ü)k tay+uq; top+ıq; +(i/u/ü)n tüz+ün; +g/k(a/e)n tenri+ken, temür+gen; +ğ(i/u/ü) tuz+ğu; +i/u/ü tal+u; +(i/u/ü)t tigin+it>tigit; +l(i/u/ü)k tüş+lük, ter+lik, töşek+lik, tik-ik+lik, tok+luq, tünk+lük; +lağ tur-uğ+ağ, tar-iğ+ağ; +l(i/u/ü) tum+li; +l(i,u,ü)ğ;k topun+luğ, taban+liğ, tut-uğ+luğ, tiz-iğ+liğ, tar-iğ+liğ, tati-ğ+liğ, tap-uğ+luğ, tamur+luğ, tawar+iğ, tatır+iğ, tum+liğ, tuyağ+liğ, tök-üğ+lüg, tik-ig+lig, tire-k+lik, titiz+lik, temür+lük, tok+luq, tuz+luq, tawar+luq, tur-uq+luq, tari-ğ+liq, tanu-k+luq, tuğ+ağ+liq, tamğa+liq, töş-e-k+lik, tür+lük; +men Türk+men; +rağ tuğ+rağ; +suq tañ+suq; +tin taş+tin (KTLS, 1991; Kurban, 1986; Kurban, 1989; Öztürk, 1994).

3.2.F.İ. yapım ekleriyle kurulan sözcükler: -(a/e)k tüg-ek, tire-k; -en tik-en; -çu tut-un-çu; -deş tü-deş; -di tam-in-di; -ge/-ğa til-ge, tam-ğa, tuzğu+lan-; -gek/-ğak tür-gek, tez-gek, tam-ğak, tara-ğak>tarğak, tut-ğak, topra-k; -ğ/g(a/e)n teg-ür-gen, ter-il-gen, tüg-ül-gen, tay-ğan, top+ur-gän; -g(i/u/ü) tez-gi, taya-n-gu, tire-gü; -g(i/u/ü)n ter-gin, tut-ğun, tur-gun; -güç teñ-güç; -ğag tal-ğag; -ğ/k(a/e)n tav-iş-ğan, ter-il-ğen, tir-il-ğen, topul-ğan, toķu-ş-ğan, tur-uş-ğan, tam-ur-ğan, taş-ur-ğan, to-z-ur-ğan, tati-r-ğan, taş-it-ğan, taşu-t-ğan, toz+it-ğan, tari-t-ğan, taş-ir-kan, tüg-ül-gen; -ğil tar-ğıl; -ğu tuş+a-ğu; -ğuk tapuz-ğuk; -i tut-uş-i>tutşı, tak-ı; -(i/u/ü)ğ tart-ıg, tay-ıg, tiz-ıg, tur-uğ-ıg, tart-ıg, tapuz-uğ, tur-ıg, tari-ğ, tut-uğ, tap-uğ, tay-ıg, tolğa-ğ, tuş-a-ğ, taşu-ğ, tati-ğ; -(i/u/ü)ç tik-üç, tal-k-uç; -(i/u/ü)g/k/ğ tiz-ig, tir-ig, tüne-r-ik, tal-k-uğ>talğuk, tañ-uğ, teñe-k, tep-ük, tün+e-k, tü+le-k, tiş+e-k, töşe-k, tüş-ük, teş-ük, tez-ik, tep-ik, tavra-k, tarma-k, tap+la-k, taya-k, tanu-k, tut-uğ; -(i/u/ü)m tomur-um>tomrum, tik-im, tiz-im; -(i/u/ü)n tiz-in, tur-uğ-un>turğun, tart-in, tol-un, tüt-ün, tög-ün, tüg-ün; -(i/u/ü)r tam-ur, tur-ur; -(i/u/ü)ş tut-uş, tap-iş, tek-iş, toķ-iş, taw-uş, tiz-iş; -(i/u/ü)t teg-iş-üt; -keş ter-keş; -kuk to-l-kuk; -mak/mek toķi-mak, tür-mek, tegir-mek; -me tik-me, tiz-me, tüg-me; -nek ter-nek; -sin tüg-sin; -suğ/-sük tuğ-suğ, tüt-sük; -u tayañ-u, tal-k-u, tol-u; -ü tik-ü; -yin tu-yin; -yuğ tu-yuğ (Kurban, 1986; Kurban, 1989; Öztürk, 1994).

Türemiş sözcüklerin incelemesi sırasında türetme ekleriyle ilgili bir çalışma da yapılmıştır. Çalışma sırasında her türetme eki türüyle ilgili farklı sayılarda yapım ekleri kullanıldığı görülmüştür. Yukarıdaki açıklamalardan sonra *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile Çağdaş Uygur Türkçesinin sözlükleri arasında /t/ sesi ile başlayan sözcükler içerisinde ortak sözcüklerin yapı açısından dağılımları şu şekilde gösterilebilir. Toplamda fiil türeten eklerin sayısı 44, isim türeten eklerin sayısı 58'dir. Bunlardan F.İ. türeten eklerin sayısı 36, F.F. türeten eklerin sayısı 25, İ.İ. türeten eklerin sayısı 22, İ.F. türeten eklerin sayısı ise 19'dur. İncelememiz sırasında fiil türündeki sözcüklerin sayıca çokluğu tespit edilmiştir. Bir dilin temel söz varlığı içinde fiillerin önemli bir yeri vardır. Sözcük çeşitliliği açısından türemiş fiillerin sayıca çokluğunun yanında fiil yapım eklerinin sınırlı kalması bir kısım fiil türetme eklerinin sıklıkla başvurulmuş eklerden olduklarını göstermektedir. Yukarıdaki ifadelerle göre; basit sözcükler içinde isimlerin, türemiş sözcükler içinde türemiş fiillerin, yapım ekleri içinde de isim türeten eklerin daha baskın olduğu görülmektedir. Türetme ekleri ve örnekleri aşağıda verilmiştir.

3.3.İ.F. yapım ekleriyle kurulan sözcükler: +a-/+e- tuz+a-, tiş+e-, tün+e-, tikir+e->tikre-, tepiz+e->tepze-, töl+e-; +an- tat-i-ğ+an-; +(a/e)r- taz+ar-, tüz+er-, toz-ar-; +(a/e)ş- tüz+eş-, teñ+eş-; +çi- tin+çi-, tev+çi, tür+çi-; +der-töñ+der-; +ğa- tol+ğa-, tas+ğa-; +ger- teñ+ger-, tuz-u-g+ar->tüz+ger-; +(i/u/ü)- tat+i-, toķ+ı-; +(i/u/ü)n- tar+un-, tari-msi+n-, top+un, töşe-n-, töşe-l-; +(i/u/ü)k- tar+ıķ-, taş+ıķ-; +(i/u/ü)l- tank+ıl-, tünk+ül-; +ir- telim+ir->telmir-; +(i/u/ü)t- tum+li+t-, tar-im+ut>tarmut; +ila- tink+ila-; +l(a/e)- taban+la-, tañ+la-, tenk+le-, teñ+le-, toña+la-, turķ+la-, Türk+le-, tuğ+la-, tü+le-, tüp+le-, ter+le-, taz+la-, tuz+la-, tiz+le-, taş+la-, tuş+la-, tuş+la-, tağ+la-, tağ+la-t-, töpü+le-, toķu+la-, tiki+le-, tikü+le-, talu+la-, tam-u+la-, tübüt+le-, tarus+la-, tav-uş+la-, tutuğ+la-, turuğ+la-, tajik+le-, teş-ük+le-, tur-um+la-, tar-im+la-, taban+la-, tawgaç+la-, tamğak+la-, tamğa+la-, tiş+le-, tezek+le-; +l(a/e)n- ternük+len-, tay-uğ+lan-, taya-k+lan-, tilkü+len-, tar-mak+lan-, tür-mek+len-, törkün+len-, tati-ğ+lan-, tar-mut+lan-, tum+liğ+lan-, tilkü+len-, türkek+len-, tuğ+ra-ğ+lan-, tal-ki+lan-; +r(a/e)- tiğ+ra-; +sa-tati-ğ+sa-, tur-uğ+sa- (Kurban, 1986; Kurban, 1989; Öztürk, 1997).

3.4.F.F. yapım ekleriyle kurulan sözcükler: -a/e- tar-a-, töş-e-; -asla- tar-asla-; -çur- tam-çur-; -ç(i/u/ü)k- tu-n-çuk-; -g(a/e)- tel-ge-; -g(i/u/ü)n- tez-gin-; -g(a/e)ş- ter-ğes-

; -ğ(i/u/ü)r- to-y-ğur-, tur-ğur-, taz-ğir-, toz-ğir-, to-ş-ğur-, tuş-ğur-, taş-ğur-, tal-ğir-, tam-ğir-, tüp+gér-, tir-gür-, to-z-ğur-; -(i/u/ü)k- tağ-ıķ-, tan-u-ıķ-, tur-uķ-, tat-ıķ-, til-ıķ-; -(i/u/ü)l- tap-ul-, tut-ul-, tati-l-, tit-il-, tiz-il-, tar-il-, tara-l-, tur-ul-, tir-il-, ter-il-, tür-ül-, tüz-ül-, tiz-il-, teş-il-, tiş+e-l-, taķ-el-, tik-il-, tök-ül-, toğra-l-, toķi-l-, toķ-ul-, teg-il-, tiķ-il-, tün-ül-, tañ-il-, tanu-l-, tin-il-, tart-il-, türt-ül-, tet-ür-ül->tetrül-, toğra-l-, tal-k-il-, tarma-l-, tep-il-, tüke-l-, tüg-ül-, tal-k-il-; -(i/u/ü)n- tañ-in-, teñ+le-n-, taya-n-, tap-in-, tep-in-, teg-in-, tur-un-, tür-ün-, tire-n-, ter-in-, tiz-in-, tiz-in-, tev-in-, toķi-n-, tiķ-in-, tik-il-in->tiklin-, türt-ün-, tepre-n-, til-in-, tübüt+le-n-, tut-un-, tet-in-, toz-un-, tara-n-, tari-n-, tal-pi-n-, to-l-ıķ+la-n-, telge-n-, tur-uķ-in->turķin-, tolğa-n-, toğra-n-, tavra-n-, ters+in-, tev-iş+in->tevşin-, tüp+le-n-, tiz-il-in-, tiş+le-n-, tüş-le-n-, ter+le-n-, tür-ül-ün-, tüz-ül-ün-, tuz+la-n-, tiz-il-in-, tuş-la-n-, tik-il-in-, tur-uķ+la-n-, tel-in-, tür-gek+le-n-, tiz-in-, tawğaç+la-n-, tüg-ül-ün-, tök-ül-ün-, tez-in-, tüg-me+le-n-, tuş-a-n-; -(i/u/ü)r- teñ-ür-, tati-r-, tüpi-r-, taş-u-r-, tuş-ur-, tüş-ür-, toğ-ur-, teg-ür-, tam-ur-, tün+e-r-, tati-r-, tur-uş-, tire-ş-, to-z-ur-; -(i/u/ü)ş- tal-pi-ş-, tam-iş-, tan-iş-, tañ+la-ş-, tarma-ş-, tart-iş-, tün-üş-, tön-üş-, teñ+le-ş-, tut-uş-, tiñla-ş-, tav-iş-, tay-iş-, tek-iş-, tep-re-ş-, tep-iz+e-ş->tepeş-, türt-üş-, tik+re-ş-, topra-ş-, tap+la-ş-, tüp+le-ş-, tik-il-iş->tikliš-, toğ-ur-uş->toğruş-, tiğra-ş->tiğraş-, toğra-ş-, tomur-uş->tomruş-, tapri-ş-, tatur-uş->tatruş-, tüt-üş-, tit-iş-, tep-iş-, tut-uş-, ter-iş-, tiz-iş-, toķi-ş-, tik-iş-, teg-iş-, tel-iş-, til-iş-, tik-iş-, tile-ş-, tam-iş-, tanu-ş-, tan-iş-, tiz-iş-, tüg-üş-, tüg-ül-üş->tüglüş-, tök-üş-, tez-iş-, til-e-ş- titre-ş-, tolğa-ş-, tep-re-ş-; (i/u/ü)t- tağ+la-t-, tam-it-, tañ-it-, tan-u-t-, tañ+la-t-, tarma-t-, taş+la-t-, tat-ı-t-, teg+iş-üt->tegşüt-, tön-üt-, tati-t-, tüt-et-, tar+u-t-, törü-t-, tüt-e-t-, ter-it-, toz-it-, taş+ı-t-, tiş-e-t-, toķ+i-t-, tüt-e-t-, tüke-t-, tile-t-, tiķ-it-, töl+e-t-, tün+e-t-, ton+a-t-, tay-it-, teñ-it-, tevçi-t-, tepre-t-, topra-t-, toğra-t-, tiğ-ra-t-, tik+re-t-, tepiz+e-t-, tasğa-t-, tap+la-t-, tüp+le-t-, ter+le-t-, tuz+la-t-, tiz+le-t-, töş+le-t-, tuş+la-t-, tiş+le-t-, tiñla-t-, tez-it-, töşe-t-; -(i/u/ü)z- tañ-iz-, tut-uz-, tam-uz-, tap-uz-; -l(a/e)ş- tök-leş- -pir- tal-pir- -r(a/e)- tiğ-ra-, tep-re-; -r(i/u/ü)- tap-ri-; -suķ- tuy-suķ-, tut-suķ-; -şur- tap-şur-; -t/d(i/u/ü)r- taķ-tur-, tam-tur-, tan-tur- teñ-tür-, tay-tur-, tuy-tur-, te-tür-, tu-n-tur-, tuğ-tur-, tik-tür-, tal-tur-, tök-tür-, tut-tur-, tiķ-tür-, tol-tur-, til-tür-, tel-tür-, tüt-tür-, tin-dür-, til-dür-; u- tan-u-, tar-u-, toğ-ur-u->toğru-; -y- to-y-; -z- to-z (Kurban, 1986; Kurban, 1989; Öztürk, 1997).

Yukarıda tespit ettiğimiz değerler türetme eklerinin Çağdaş Uygur Türkçesindeki kullanım sıklığı hakkında bilgi vermektedir. Türemiş fiiller toplamda %48 (kırk sekiz) iken türemiş isimler ise %25 (yirmi beş)'lik bir oranı teşkil etmektedir. Yine toplamda basit isimler %18 (on sekiz), basit fiiller ise %7 (yedi)'lik bir dilimi karşılamaktadır. DLT'de türemiş sözcükler içinde fiillerin, basit sözcükler içinde ise isimlerin etkin kullanımı 11. yüzyıl Türklerinin günlük hayatlarında kullandıkları dil hakkında bilgi vermektedir. Bu veriler yorumlanarak o dönemdeki Türklerin kültürü, yaşam biçimi, hayal dünyası gibi konular hakkında çıkarımda bulunulabilir (Kaşgarlı, 1991; Kaşgarlı 2018; Kaşgarlı 2023). Biz bu konuda yorum getirecek asıl kişilerin kültür bilimciler olduğunu düşünüyoruz. O nedenle sözün buradan sonraki kısmını onlara bırakıyoruz.

Ortak sözcükler arasında yaptığımız tarama sonucunda üç adet birleşik isim *taķağ u yılı/toħu*; *tankrıkan/teñri*; *toķsun/toķsan* tespit edilmiştir. Yukarıda da yazıldığı gibi bu değer en küçük yüzdelik dilimle %1 (bir)'le gösterilmiştir.

Tarama sonucunda 5 adet ikileme tespit edilmiştir: *tah tah/tah*; *taķır taķır/taķır-tuķur*; *tikir tikir/tikir tikir*; *tus tus/tus tus*; *tuşu tuşu/çüşimek* tüm ikilemeler aynı sözcüğün tekrarıyla kurulmuş sözcüklerden oluşmaktadır. İkilemelerin ortak sözcükler içindeki payı %1 (bir)'dir.

Kimi sözcükleri yapısına göre incelerken madde başı sözcüklerin basit veya türemiş olduklarına dair ikna edici delillerle karşılaşamamıştır. Bu sözcükler yakın zamanda S. Balyemez'in (2018) *Kapalı gövde* terimiyle bahsettiği sözcüklerden olduklarını düşünmekteyiz. Bu gruptaki sözcükler şimdilik basit kabul edilmişlerdir. *Türkün* sözcüğü bunlardandır. Clauson (1972) bu sözcüğün kökünü *tür-* fiilinden türemiş bir şekil olarak *TT dür-* gösterir. Brockelman (1954) -gun/-gün ekini açıklarken *türkün* kelimesi gibi bir örnek sözcüğe yer vermemiştir. Sevortyan (1980)'de *dür-* sözcüğü içindeki açıklamalarında *türkün* biçiminde bir sözcükle karşılaşmamıştır. Robert Dankoff ve James Kelly (1982)'de *törkün* olarak okunan sözcük *tür-*, *tör-* gibi bir fiil köküyle ilişkilendirilmemiştir. Bu durumda *türkün* biçimini her ne kadar kök olarak görmesek de bu türden sözcükleri basit sözcükler içinde değerlendirdik.

Çalışmamızda ortak söz varlığı dışında kalıp, taranan kaynaklarda karşılığı bulunamayan sözcüklere de yer verilmiştir. Bu sözcüklerden isim türünde olanların %43 (kırk üç)'ü basit, %27 (yirmi yedi)'si türemiştir. Fiil türünde olanların ise %4 (dört)'ü basit, %26 (yirmi altı)'sı türemiştir.

Sonuç

Çalışma dönem hakkında bilgi veren kaynaklarda, Orta Türkçe döneminin sözlüklerinde ve etimolojik sözlüklerde taranmıştır. Batı Türkçesine dair veriler Topak (2002)'den alınmıştır. Çalışmamız sonucunda *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile Çağdaş Uyğur Türkçesi arasında /t/ sesiyle başlayan 872 sözcük arasından 702 adet ortak sözcük tespit edilmiştir. Ortak sözcüklerin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te /t/ sesiyle başlayan sözcükler içindeki oranı %80 (seksen)'dir. Çağdaş Uyğur Türkçesinde karşılığı bulunamayan sözcüklerin oranı ise %20 (yirmi)'dir. Sinop (2008) benzer bir çalışmayla DLT ve Özbek Türkçesi arasındaki ilgileri karşılaştırdığı çalışmasında DLT ve Özbek Türkçesi arasında %33 (otuz üç) oranında benzerlik bulmuştur. Bu oran DLT'nin ÇUT ile arasındaki orandan daha düşüktür. Bu durumda DLT'nin /t/ sesiyle başlayan söz varlığını ÇUT'un daha iyi temsil ettiği görülmektedir. O hâlde buradaki veriler dikkate alındığında ÇUT'un Doğu Türkçesi yazı dilleri içerisinde DLT'nin en etkili temsilcisi olduğu söylenebilir.

Kelime başı /t/ sesiyle başlayan tüm sözcükler içinde isimler %44 (kırk dört)'lük, fiiller ise %56 (elli altı)'lık bir yere sahiptir. Bu sonuca göre; DLT'de /t/ sesiyle başlayan ve ÇUT'ta karşılığı bulunan sözcükler arasında fiil türünde sözcüklerin daha sık kullanıldığı görülmüştür. Basit isimler 130, basit fiiller 50, türemiş isimler 178, türemiş fiiller 336, birleşik isimler 3, ikilemelerin sayısı ise 5'tir. Toplamda 313 isim, 389 fiil bulunmaktadır. Taranan kaynaklarda karşılığı bulunamayan sözcüklerin sayısı ise 170'tir. Bu sözcüklerin %70 (yetmiş)'i isim, %30 (otuz)'u fiil türündendir. Anlaşıldığı üzere karşılığı bulunan ve bulunmayan sözcükler arasında tür yönüyle sayıca zıtlık bulunmaktadır.

TTD adlı DLT çevirisi, bu çalışmamızda aynı zamanda ÇUT'un bir sözlüğü gibi değerlendirilmiş, sözlüklerde karşılığı bulunamayan madde başları TTD'de taranarak madde başları ve anlam karşılıkları tespit edilmişlerdir. DLT ile kıyaslanarak TTD'de bire bir karşılığı bulunanlar ve sözlüklerle kıyaslanarak TTD'de bire bir karşılığı bulunmayanlar olmak üzere iki başlığa ayrılarak listelenmiştir. Taranan sözlüklerde toplamda 170 sözcüğün karşılığı bulunamamıştır. TTD'de bu sözcüklerin bire bir karşılığı bulunanların sayısı 28 iken bire bir karşılığı bulunamayanların sayısı ise 142'dir.

TTD'de bire bir karşılığı bulunanlara örnek: *tagna/tagna kasnı ağacı pusesi*; *tançış-/tinqix- bozulmak, kokmak*; *tegirme/tegirme para gibi yuvarlak nesne*; *tekne/təgnə*

tekne... TTD'de bire bir karşılığı bulunamayanlara örnek: *tabaru/---*; *tapçang/---*; *tebizlik/---*; *tapla-/---*; *tadu/---*; *tagıl-/---*; *təhçek/---*; *tegre/...*

Karşılığı bulunamayan sözcükleri somutluk ve soyutluk ilişkilerine göre de değerlendirmeye çalıştık. Karşılığı bulunamayan sözcüklerin %70 (yetmiş)'inin isimlerden oluştuğuna yukarıda değinmiştik. Bu sözcüklerin %52 (elli iki)'sini somut, %18 (on sekiz)'ini de soyut sözcüklerin oluşturduğu görülmüştür. Ortak söz varlığı içinde görüldüğü gibi burada da somut sözcüklerin yüzdelik diliminin soyut sözcüklere göre daha fazla olduğunu görüyoruz. DLT'de /t/ sesiyle başlayan tüm sözcükler içinde isimlerin oranı %49 (kırk dokuz)'dur. Bu dilimin %33 (otuz üç)'ünü somut, %16 (on altı)'sını soyut sözcükler oluşturmaktadır.

O halde /t/ sesiyle başlayan sözcükler üzerine yaptığımız incelemenin elde ettiğimiz verilerine göre 11. yüzyıl Türkçesinin söz varlığında somut sözcüklerin yeri konusunda kesin yargıda bulunabiliriz. Ayrıca yukarıdaki sayısal veriler o dönem Türk dünyasının gerçek dünyaya ve hayal dünyasına bakışı hakkında ipucu vermektedir. Eğer bu konularda bir fikir verilecekse toplum bilimi ve psikoloji uzmanlarının görüşlerine başvurulması gerektiğine inanıyoruz.

DLT'de /t/ sesiyle başlayan ve ÇUT'ta karşılığı bulunan sözcüklerin içinden özel adlar tespit edilmiştir: *tadğun* nehir, *tejik* Farşlı, *tengri* Tanrı, *tengüt* Bir Türk kavmi, *tatar* Tatar, *tawgaç* Türklerden bir bölük, *tigin* Hakan oğullarına verilen ad... Buna göre DLT'de /t/ sesiyle başlayan ortak sözcüklerin 22'si, ortak sözcükler içinde yer almayan sözcüklerin ise 14'ü özel addır. Genel olarak söyleyecek olursak *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* /t/ sesiyle başlayan ve ÇUT'ta bulunan ortak sözcüklerin 36'sı özel addır. Bu rakam DLT'de /t/ sesiyle başlayan isim türündeki ortak sözcüklerin %12 (on iki)'sine denk gelmektedir.

Ayrıca; incelemeler sonunda elde edilen /t/ sesiyle başlayan ortak sözcükler *Derleme Sözlüğü* (1993) ile Azerbaycan Türkçesi (Altaylı, 2018) ve Türkmencenin (Tekin vd., 1995) sözlüklerindeki madde başlarıyla karşılaştırılmıştır. Bu amaçla çalışmamıza Topak (2002)'in yüksek lisans çalışmasını yardımcı kaynak olarak aldık. Özellikle Batı Türkçesine dair bilgiler bu kaynaktan alınmıştır. Buna göre:

Dîvânu Lugâti't-Türk ve *Derleme Sözlüğü* (1993) arasında 183 ortak sözcüğe ulaşılmıştır. Ayrıca Azerbaycan Türkçesi sözlüğü ve Türkmence sözlük de taranarak, her iki lehçenin ölçünlü dili üzerine çalışılmıştır. Tarama sonunda ortak sözcüklerin 111'inin Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde veya Türkmence sözlükte madde başı olarak yer aldığı görülmüştür. Tespit edilen sözcüklerden 60'ı hem Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde hem de Türkmence sözlükte görülmüştür. Bu değerlerin ortak sözcükler içindeki payı %66 (altmış altı)'dır. 53 sözcüğe sadece bir lehçenin sözlüğünde rastlanmıştır. Azerbaycan veya Türkmence sözlüklerde görülen 113 sözcükten 12'si soyut 111'i somuttur (Topak, 2002).

Yalnızca Azerbaycan Türkçesi ve Türkmence sözlüklerde görülen ortak isimlerin sayısı 35'tir. Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesi sözlüklerinde bulunan isim türündeki madde başı ortak sözcüklerin %93 (doksan üç)'ü somut, %7 (yedi)'si soyuttur. DLT ile DS arasındaki ortak sözcüklerin ise %86 (seksen altı)'sı somut, %14 (on dört)'ü soyuttur (Topak, 2002). *Somut sözcükler*: tegirmen, taban, tam, tamgak, tana, tarğak, tarığ, taş, tayak, teke, tekne, teñ, tepik, tikü, tilkü, tiñ, tirek, tirig, toli, ton, toñuz, tor, tosun, töl, töş, töşek, turna, tuz, tuzak, tüge, tütün. *Soyut sözcükler*: tek, tilek, toksun, tul. DLT'nin ve ÇUT'un ortak sözcükleri somut ve soyut olma özelliklerine göre taranmıştır.

Niteliklerine göre değerlendirilmiş ortak sözcüklerin %69 (altmış dokuz)'u somut %31 (otuz bir)'i soyuttur. Fiil türünde ise 23 sözcük tespit edilmiştir. Bu fiiller DLT ile ÇUT arasındaki ortak sözcüklerin Batı Türkçesinin dört lehçesiyle karşılaştırılmasında tespit edilen fiillerle aynıdır. Bu durumda Azerbaycan Türkçesi ve Türkmence sözlüklerde görülen ortak sözcüklerin sayısı 58'dir.

Türkçenin karşılaştırmasının yapıldığı dört lehçenin (Türkiye Türkçesi, Türkmence, Azerbaycan Türkçesi ve Çağdaş Uygur Türkçesi) ortak söz varlığı kendi içinde isim türünde 33, fiil türünde 23 olmak üzere toplam 56 sözcüğe ulaşılmıştır. Buna göre tespit edilen temel söz varlığının %60 (altmış)'ını isimler %40 (kırk)'ını da fiiller oluşturmaktadır. Taradığımız kaynaklara göre Türkçenin doğu ve batı grubunun temel söz varlığını temsil eden tüm ortak sözcükler içinde Batı Türkçesinin isimleri %11 (on bir), fiilleri ise %6 (altı) oranında yer almaktadır.

DLT ile ÇUT arasındaki ortak sözcükler *Derleme Sözlüğü* (1993), Azerbaycan Türkçesi (Akdoğan, 1999) ve Türkmence (Tekin vd., 1995) sözlüklerle karşılaştırılmıştır. Bu sözlüklerin somut ve soyut sözcükleri arasında yaptığımız karşılaştırma sonucunda taranan kaynaklara göre isim türünde 33 ortak sözcüğe ulaşılmıştır. Çağdaş Uygur Türkçesi ve Batı Türkçesinin lehçeleri arasında tespit ettiğimiz ortak sözcüklerin %99 (doksan dokuz)'u (29 sözcük) somut %1 (bir)'i (4 sözcük) ise soyuttur. Bu sözcükler aşağıda sıralandığı gibidir: *Somut sözcükler*: taban, tam, tamgak, tana, targak, tarığ, taş, tayak, teke, teñ, tepik, tikü, tilkü, tiñ, tirek, tiriğ, tolı, ton, toñuz, tor, tosun, töl, tös, tösék, turna, tuz, tuzak, tüge, tütün. *Soyut sözcükler*: tek, tilek, toksun, tul. Ayrıca 23 adet ortak fiil bulunmuştur: tabanla-, tam-, tañ-, tap-, tara-, tarmal-, tart-, tartıl-, taş-, tayan-, tep-, tık-, tıkıl-, tik-, tikil-, tire-, tiren-, tişe-, tök-, tur-, tuş-, tügül-, tüke- (Topak, 2002).

Taranan kaynaklara göre Türkçenin doğu ve batı kollarının temel söz varlığını oluşturan sözcüklerin %69 (altmış dokuz)'unu nesne adları, %31 (otuz bir)'ini kavram adları oluşturmaktadır. Bu değerlendirmeyi ortak sözcükler arasından somut ve soyut sözcüklerle ilişkilendirecek olursak, Türkçenin hem doğu hem batı kolunda temel ve ortak söz varlığını oluşturan sözcüklerin büyük oranda görünen dış dünyaya ait sözcüklerden oluştuğunu, düş dünyasına ait sözcüklerin ise kısır kaldığı söylenebilir.

DLT'nin /t/ sesiyle başlayan sözcüklerinin Çağdaş Uygur Türkçesinin ve Batı Türkçesinin eserlerinde karşılaştırmasını yaptığımız ses, yapı, anlam ve niteliksel incelemelerin sonucu bize son söz olarak şunu söylemektedir: DLT'nin Doğu Türkçesi dil malzemesini %80 (seksen) oranında barındırması DLT'yi doğrudan doğruya Doğu Türkçesinin edebî yazılı ürünü haline getirir. *Divânu Lugâti't-Türk*'te /t/ sesiyle başlayan kimi sözcüklerin karşılığının Çağdaş Uygur Türkçesinde görülememesi değişen yaşam koşullarının dilin söz varlığı üzerindeki etkisini akla getirmektedir. Geçmişten beri dış çevre, zaman ve kültür dünyasındaki değişiklikler dilde kullanılan sözcüklerin yerini yenilerine bırakmasına ya da kaybolup gitmesine neden olmuştur (Ögel, 1988). Çağdaş Uygur Türkçesinin yazı dili üzerine yaptığımız çalışma konuşma dili üzerine yapılacak çalışmalarla desteklenirse şu an kayıp görünen birçok sözcüğün gün ışığına çıkabileceğini düşünmekteyiz. Ağız çalışmalarının önemi de burada ortaya çıkmaktadır.

Dil karşılaştırmaları sonunda Türk dilinin Doğu ve Batı Türkçesine ait eserlerde tespit ettiğimiz ses, anlam, yapı ve nitelik konularında denklikler bulunmaktadır. İnceleme sırasında ortaya çıkan diğer dilsel özelliklerin de dikkate alınması gereken tespitler içermektedir (Köyyar, 2026). Bugün Çağdaş Uygur Türkçesinin tüm ağızlarıyla ilgili tarama çalışmaları henüz tamamlanmış değildir (Erdağı, 1998; Emet, 2000).

Zamanla, Türk dilinin yazılı ve sözlü dil malzemelerinin karşılaştırmalı taranmasıyla Türk dilinin Doğu ve Batı kolları arasındaki ilişkiler gün yüzüne çıkartılacaktır.

Kısaltmalar

Az.	Azerbaycan Türkçesi
BA	Besim Atalay
BT	Batı Türkçesi
ÇUT	Çağdaş Uygur Türkçesi
D-K	Dankoff, Robert ve Kelly, James
DLT	<i>Divânu Lugâti 't-Türk</i>
DS	<i>Derleme Sözlüğü</i>
EN	Emir Necipoviç Necip
ET	Eski Türkçe
F.F.	Fiilden Fiil
F.İ.	Fiilden İsim
Gag.	Gagavuz
GJ	Gunnar Jarring
İ.F.	İsimden Fiil
İ.İ.	İsimden İsim
Özb.	Özbekçe
Tkm.	Türkmençe
TS	<i>Türkçe Sözlük</i>
TDK	Türk Dil Kurumu
TT	Türkiye Türkçesi
TTD	<i>Türkî Tillar Divani</i>
UTİL	<i>Uygur Türkçesi İzahlik Lugiti</i>

Kaynakça

- Akarsu, B. (1998). *Dil-Kültür Bağlantısı* (3.baskı). İnkılap Yayınevi.
- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. Beşir yayınevi.
- Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (1987). *Anlam Bilimi ve Türk Anlam Bilimi* (3.basım). Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- ___ (1998). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Balyemez, S. (2018). Türkiye Türkçesinde kapalı gövde örnekleri. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 63, 243-266. DOI: 10.14222/Turkiyat3966
- Benzig, J. (1979). *Türk dillerinin sınıflandırılması I: Tarihi Türk Şiveleri*. (çev. R. Küçükboyacı). Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2014). Türk yazı dilinin tarihî dönemleri ve Orta Türkçenin yeri meselesi. *Journal of History School*. 7/17, 765-783. DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh399>
- Coşkun, V. (1988). Yeni Uygur Türkçesinde ses uyumu ve ses olayları. *Türk Dünyası Dil ve Edb. Dergisi*, 6, 796-807.
- Çağatay, S. (1944). Uygur dilinin grameri (Tanıtım). *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5, 77-88.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological dictionary of Pre Thirteenth Century Turkish*. Oxford: At The Clarendon Press.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982-84-85). *Mahmud el-kaşgari Compendium of Turkic Dialects Part I-II-III. (Diwan Luyat at-Turk)*. Harvard University Press.
- Daniel, St. J. (1997). *Uighur-English-Turkish Dictionary*. Şincang Halk Neşriyatı.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation a functional approach to the lexicon*. Vol. I-II. *Turcologica*, 7, XIV, 874.
- Emet, E. (2000). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2019). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınları.
- ___ (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erdağı, B. (1998). Uygurlar ve Yeni Uygurca. *Çağdaş Türk Dili dergisi*, X/119, 25-34.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (2.baskı). Bizim Büro Basımevi.
- Gabain, A. V. (2000). *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gaydarcı, G. A., Koltska, E. K., Pokrovskaya, L. A., ve Tukan, B. P. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Guiradud, P. (1999). *Anlambilim - La sémantique* (çev. Berke Vardar). Multilingual Yayınları.

- Gülensoy, T. (2010). *Türkçe El Kitabı*. Akçağ Yayınları.
- Hengirmen, M. (1998). *Türkçe Dilbilgisi* (3.basım). Engin Yayınları.
- İltebir, A. B. (1995). Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk ve Doğu Türkistan. *Dil Dergisi* 33, 30-44.
- Jarring, G. (1964). *An Eastem Turki-English Dialect Dictionary*. Lunds Universitets Arsskrift.
- Johanson, L. (2018). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. (çev. Nurettin Demir). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Johanson, L., Éva Á. Csató (2006). *The Turkic Languages*. Routledge.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Akçağ Yayınları.
- Karaca, V. İ. (2022). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünsüzler* [Basılmamış doktora tezi]. Fırat Üniversitesi.
- Karaşlar, M. S. (2015), Altay dillerinde /T/ sesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi the Journal of International Social Research*. C. 8/40, 93. ISSN: 1307-9581. <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/t-sound-in-altaic-languages.pdf>
- Kaşgarlı M. (2023). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü*. (çev. Mustafa S. Kaçalın) Vakıfbank Kültür Yayınları.
- (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi*. (çev. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- (1991). *Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi I* (4.baskı). (çev. Besim Atalay). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1991). *Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi II* (4.baskı). (çev. Besim Atalay). T Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1991). *Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi III* (4.baskı). (çev. Besim Atalay). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1991). *Dîvânu Lugâti't-Türk Dizini IV "Endeks"* (4.baskı). (çev. Besim Atalay). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1981). *Türkî Tillar Divani I*. (çev. Abdusalam Abbas ve diğerleri). Şıncan Halk Neşriyatı.
- (1983). *Türkî Tillar Divani II*. (çev. Abdusalam Abbas ve diğerleri). Şıncan Halk Neşriyatı.
- (1984). *Türkî Tillar Divani III*. (çev. Abdusalam Abbas ve diğerleri). Şıncan Halk Neşriyatı.
- Kaşgarlı, S. M. (1961). *Uygur Dili Grameri*. Xinjiang Üniversitesi Yayın Merkezi.
- (1992). *Modern Uygur Türkçesi Grameri*. Orkun Yayınevi.
- Köyyar, M. (2004). *Dîvânu Lugâti't-Türk'te /t-/ Sesi ile Başlayan Sözcüklerin Yeni Uygur Türkçesine Yansımaları* [Basılmamış yüksek lisans tezi]. Çukurova Üniversitesi.
- (2026). *Dîvânu Lugâti't-Türk'te /t-/ sesi ile başlayan sözcüklerin Çağdaş Uygur Türkçesi ile Batı Türkçesine yansımaları*. *BİLSEL Yayınları*, 95-105. ISBN: 978-

625-8531-14-5. <https://www.acariskongreleri.com/wp-content/uploads/Kasgarli-Mahmut-Kongre-Kitabi.pdf>.

- Kurban, İ. (1986). Çağdaş Uygur Türkçesi. *Türk Dili Araştırmaları*. 45, 45-55.
- (1989). Yeni Uygur Türkçesi grameri. *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVI-2, 243-266.
- Kültür Bakanlığı (1990). *Dîvânu Lugâtî't-Türk (Tıpkıbasım)*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (çev. İ. Kurban). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1988). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* (3.baskı). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özer, F. (1998). Orta Türkçe döneminin eserleri ve sözlükleri. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 6, 124-129.
- Öztürk, R. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (23 Ocak 2006). Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı. *Beijing/China: Chinese Academy of Social Science, Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History*.
- Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*. I-II-III. (Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya, İzdatel'stvo "Nauka"-Moskva).
- Sinop, M. (2008). *Dîvânu Lugâtî't-Türk'te /t-/ sesiyle başlayan kelimelerin Özbek Türkçesindeki durumu* [Basılmamış yüksek lisans tezi]. Çukurova Üniversitesi.
- Şıncañ Uygur Aptonom Rayonluk Milletler Til-Yızık Hizmiti Komititi Luget Bölümi (1990). *Hazirgi Zaman Uygur Adebîy Tilinin İmla Lugiti*: Sinjan Xalq Nasriyati.
- (1990). *Uygur Tilining İzahliq Lugiti I*. Milletler Neşriyati.
- (1991). *Uygur Tilining İzahliq Lugiti II*. Milletler Neşriyati.
- (1992). *Uygur Tilining İzahliq Lugiti III*. Milletler Neşriyati.
- Taklımakanlı, A. P. (2002). Uygur Türkçesindeki “a, ä” ünlülerinin “e, i”ye değişmesi ve sebepleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 13, 125-132. <https://izlik.org/JA24RD49RN>
- Tavkul, U. (2003). Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler. *Kırım Dergisi*, 12(45), 23-32.
- Tekin, Ş. (1976). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı*, 142-192.
- Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Simurg Yayınları.
- Tekin, T., Ölmez M., Ceylan E., Ölmez Z. ve Eker S. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Simurg Yayınları.
- Topak, E. (2002). *Dîvânu Lugâtî't-Türk'te “T-” Sesi ile Başlayan Kelimelerin Derleme Sözlüğü'ne Yansımaları* [Basılmamış yüksek lisans tezi]. Çukurova Üniversitesi.

- Tömür, Xamit (1987). *Hazirqi Zaman Uygur Tili Grammatikisi (Morfologiya)* Milletler Neşriyati.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ____ (1993). *Derleme Sözlüğü* C. 1-12. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yavan, K. (1989). *Küçük Yeni Uygur Türkçesi Grameri* [Basılmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.